

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та
реставрації творів мистецтва

Кваліфікаційна робота магістра

з теми: **«ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ТЕХНІЧНИХ І ТЕХНОЛОГІЧНИХ
МЕТОДИК ВІДНОВЛЕННЯ ПОЛІХРОМНОГО РІЗЬБЛЕННЯ З
ПОЗОЛОТОЮ НА ТЕРЕНАХ ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ»**

Виконала:

Маргарита Володимирівна ТАХТЄЄВА,
здобувачка групи RTM1-M23,
спеціальності 023 Образотворче мистецтво,
декоративне мистецтво, реставрація,
за освітньою програмою
Реставрація творів мистецтва

Науковий керівник:

Ірина Василівна ПАУР,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри образотворчого і
декоративно-прикладного мистецтва та
реставрації творів мистецтва

Рецензент:

Іван Станіславович ПІДГУРНИЙ,
кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри

Кам'янець-Подільський – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ПОЛІХРОМНОГО РІЗЬБЛЕННЯ: ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ.....	6
1.1. Історичне значення реставрації поліхромного різьблення.....	6
1.2. Роль сакральних скульптур в історії культури.....	19
РОЗДІЛ 2. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РЕСТАВРАЦІЙНИХ ПРИЙОМІВ ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ.....	32
2.1. Технології відновлення поліхромного різьблення на теренах Польщі.....	32
2.2. Техніко-технологічні методики відновлення поліхромного різьблення в українській реставраційній практиці.....	46
РОЗДІЛ 3. РЕСТАВРАЦІЯ ПОЛІХРОМНОГО РІЗЬБЛЕННЯ НА ПРИКЛАДІ ГІПСОВОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ СКУЛЬПТУРИ ІСУС ХРИСТОС ХІХ–ХХ СТОЛІТТЯ.....	59
3.1. Методика реставрації дерев'яної скульптури Ісус Христос ХІХ–ХХ століття.....	59
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	69
ДОДАТКИ.....	78

ВСТУП

Поліхромні скульптури відіграють важливу роль в традиціях різних культур. Ці елементи здебільшого слугували оздобленням костелів і церков, а іноді й палацових інтер'єрів. Завдяки високому художньому рівню творів, навіть вилучені з архітектурного контексту об'єкти, сприймаються як самостійні мистецькі пам'ятки, що часто стають окрасою музейних колекцій. В українському поліхромному різьбленні є значна кількість творів, що вражають своєю майстерністю, а їх історико-культурна цінність виходить за рамки суто національного рівня.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що на сьогодні бракує єдиної методики для якісної реставрації поліхромних скульптур, яка б враховувала сучасні підходи до реставрації й застосування новітніх матеріалів, водночас спираючись на досвід традиційних методів консервації. Це в свою чергу призводить до певної відсутності відповідальності за збереження доручених творів мистецтва. Тому дослідження спрямоване на поєднання традиційних технік і нових матеріалів та технологій, що з'явилися останнім часом.

Протягом століть реставратори різних країн розробляли методи та принципи захисту творів мистецтва, включаючи поліхромні об'єкти, які також є не менш вразливими до впливу навколишнього середовища. На сьогодні дослідники детально аналізують не лише фізико-хімічні характеристики твору, але й проводять атрибуцію та мистецтвознавчий аналіз. Такий підхід дозволяє значно глибше зрозуміти техніку виконання й матеріали, які використовувалися під час виготовлення поліхромних скульптур. Вивчення історії та атрибуції, покращує можливості для збереження цих мистецьких об'єктів.

Об'єкт дослідження – збереження та відновлення поліхромного різьблення.

Предмет дослідження – технології відновлення поліхромного різьблення в польській та українській реставраційній практиці.

Мета дослідження – дослідити технічні і технологічні особливості відновлення поліхромного різьблення з позолотою на теренах Польщі та України та розробити методику реставрації гіпсової дерев'яної скульптури Ісус Христос.

Відповідно до мети були визначені наступні **завдання**:

- проаналізувати історичне значення реставрації поліхромного різьблення;
- дослідити роль сакральних скульптур в історії культури;
- визначити особливості технічних і технологічних методик відновлення поліхромного різьблення на теренах Польщі;
- здійснити порівняльний аналіз техніко-технологічних прийомів в польській та українській реставраційній практиці;
- розробити методику та виконати реставрацію поліхромного різьблення гіпсової дерев'яної скульптури Ісус Христос (XIX–XX ст.).

Методи дослідження. Для реалізації поставлених завдань використані загальнонаукові та спеціальні методи досліджень. До загальнонаукових методів належать: фактологічний, представлений вивченням візуального матеріалу; аналітичний, представлений аналізом літературних джерел; метод порівняльного аналізу, представлений порівняльним мистецтвознавчим аналізом різних методів укріплення та відновлення поліхромного різьблення. До спеціальних методів належать мистецтвознавчі – іконографічний, іконологічний, формально-стилістичний та вузькоспеціальні методи реставраційної практики.

Практичне значення роботи. Результати дослідження можуть бути використані для поглибленого вивчення та розвитку реставраційної наукової теорії у сфері відновлення цілісності поліхромного різьблення та реставрації поліхромних об'єктів культурної спадщини.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження були апробовані у вигляді доповідей з тем: «Сучасні методи відновлення поліхромного різьблення в українській реставраційній науці», на звітній науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДР у 2023–2024 н.р. (09-10 квітня 2024 р.) та «Реставрація поліхромного різьблення у контексті пам'яткоохоронної діяльності» – III Мистецькому симпозиумі пам'яті професора Бориса Негоди (05 квітня 2024 р.).

Публікації. Результати дослідження було опубліковано: одна стаття в збірнику наукових праць та одні тези в збірнику доповідей круглого столу.

Структура роботи включає: вступ, три розділи, які містять шість підрозділів, висновки, список використаних джерел з 78 найменування, додатків. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи – ____ сторінок, з них основний текст становить 65 сторінок.

ВИСНОВКИ

Реставрація поліхромного різьблення є комплексним процесом, який охоплює мистецькі, культурні та історичні аспекти. У контексті збереження давніх скульптур особливу увагу приділяють консервації та захисту, щоб зберегти ці безцінні артефакти для майбутніх поколінь. Проблематика збереження поліхромних скульптур є багатовимірною: вона охоплює вплив екологічних умов та фактори людського втручання. Процес захисту таких культурних цінностей вимагає збалансованого підходу між реставраційними діями та консервацією, щоб забезпечити збереження оригінальної сутності творів мистецтва та попередити їх подальше руйнування.

Ключову роль у цих зусиллях відіграє співпраця між археологами, реставраторами, науковцями та державними органами. Завдяки міждисциплінарним дослідженням і використанню новітніх технологій фахівці можуть детальніше вивчати матеріали та техніки, застосовані древніми майстрами, що сприяє розробці більш ефективних методів консервації. Також важливим етапом є документування історичних відомостей і даних про походження скульптур для підтвердження їх автентичності та забезпечення належного збереження.

Таким чином, збереження та консервація поліхромних скульптур має значення не тільки для збереження самих фізичних артефактів, але й для збереження культурної спадщини та мистецьких досягнень минулих епох. Завдяки збереженню цих шедеврів ми можемо продовжувати досліджувати та шанувати багатий історичний та творчий спадок, який вони втілюють.

Порівнюючи техніки та технології реставрації поліхромного різьблення в Польщі та Україні, можна зробити висновок, що комплексні дослідження творів мистецтва є ключовим інструментом для отримання точних результатів у процесі вивчення об'єктів культурної спадщини. Певні підходи дозволяють не тільки розширити знання фахівців про технологічні особливості досліджуваних творів, але й вдосконалити методи атрибуції

музейних експонатів. Це відповідає основним напрямам розвитку експертизи в міжнародній практиці.

Сучасні дослідження реставрації поліхромної скульптури вказують на подібність технологічних процесів у Польщі та Україні, що дозволяє застосовувати узгоджені підходи при розробці реставраційних рішень. Глибокий аналіз схожих об'єктів значно полегшує роботу реставраторів, забезпечуючи кращий вибір сучасних реставраційних засобів для збереження поліхромних скульптур. При цьому важливим аспектом є вивчення історії мистецтва поліхромного різьблення, яке обов'язково повинно доповнюватися даними технічних і технологічних досліджень, які забезпечують точне дотримання реставраційних стандартів.

Основне завдання реставратора полягає в тому, щоб чітко визначати особливості об'єкта та його стан на кожному етапі реставраційного процесу, та фіксувати всі зміни в реставраційній документації.

Підсумовуючи вищесказане можна зробити висновки, що глибокі технічні та технологічні дослідження дозволяють досягти високої точності в реставраційних рішеннях та зберегти автентичність творів мистецтва. Співпраця між фахівцями різних країн, заснована на обміні досвідом та аналізі схожих об'єктів, сприяє вдосконаленню методів реставрації. Точна фіксація всіх етапів реставраційного процесу та використання сучасних технологій допомагають досягти найкращих результатів у збереженні об'єктів історичної та культурної спадщини.

Реставрація дерев'яної скульптури Ісуса Христа кінця XIX – початку XX століття стала складним і багатоступеневим проектом, що вимагав надзвичайної точності та уважності до кожного етапу роботи. З огляду на значні фізичні пошкодження, втрати матеріалу, відсутність певних елементів твору та високу історичну цінність, процес реставрації потребував комплексного підходу та використання специфічних методів і матеріалів, максимально наближених до оригінальних. Під час реставрації ми виконали

ретельне очищення поверхні, стабілізували структуру деревини, професійно відновили втрачені об'ємні елементи й декоративне покриття, повернувши скульптурі її первісний вигляд та художню виразність.

Особливу увагу було приділено збереженню автентичності скульптури: використання історично достовірних матеріалів дозволило зберегти характерні риси і текстуру оригіналу, а ретельний підбір технік лесування відтворив м'якість колірних переходів і пластичність форми, що притаманні авторському задуму. Кожен етап робіт виконувався з особливою точністю, щоб забезпечити гармонійний перехід між новими та збереженими елементами. Реставрація не лише відновила естетичну цілісність, але й зміцнила скульптуру, забезпечивши її довговічність. Завдяки професійній роботі вдалося зберегти культурну та художню цінність цього сакрального твору, відновивши його початкову велич та естетику для майбутніх поколінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович Дмитро. Українська скульптура. Українська культура: лекції / за ред. Д. Антоновича. Київ: Либідь, 1993. 592 с.
2. Андріюк П. А. Гуцульська різьба та інкрустація: навч. посіб. Косів : Писаний камінь, 1998. 46 с.
3. Барокова скульптура Києва та Лівобережжя URL: <https://studfile.net/preview/7101252/page:20/#30> (Дата звернення: 08. 11. 2024).
4. Беліловська А.В., Зайцева В.О. З досвіду діяльності Центру наукової реставрації та експертизи. Лаврський альманах : Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури : Зб. наук. праць. Вип. 17. Київ, 2007.
5. Бойківщина: історико-етнографічне дослідження / ред. колегія: Ю. Г. Гошко (відпов. ред.), П. М. Жолтовський, Р. В. Чугай, Р. Ф. Кирчів, М. І. Моздир. Київ : Наукова думка, 1983. 304с.
6. Болюк О. М. Дерев'яне облаштування церков: проблеми збереження, питання новаторства. *Етнічна історія народів Європи*: зб. наук. праць. Вип. 25. Київ : Видавничополіграфічний центр «Київський університет», 2008. С. 89-95.
7. Болюк О. М. Ківорії українських церков: знахідки мистецтвознавчих експедицій. *Богословський збірник Львівської духовної академії УПЦ КП «Апологет»*. Матеріали І Міжнародної наукової конференції «Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво». Львів, 2009. № 1-4 (16-19). С. 208-213.
8. Болюк О. М. Мистецтвознавчі студії художніх виробів з дерева у церкві: короткий огляд історіографії проблеми. *Народознавчі зошити*, 2017. № 5. С. 1019-1023.
9. Болюк О. М. Профілювання та різьблення у художній системі оздоблення дерев'яної сакральної архітектури Українських Карпат XVII – початку XX

- ст.. Автореф. дис. канд. мистецтвознав.: Львів. акад. мистец. Львів, 2000. 18 с.
- 10.Болюк О. М. Художні вироби з дерева у церквах Закарпатської Бойківщини: форма, оздоба, опорядження поверхні балдахинів. *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*. Вип. 3: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Дослідження, збереження, відтворення та популяризація культурної спадщини (Ужгород, 26–27 черв. 2015 р.)/ упоряд. Г.В.Андял, В.В.Коцан. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2016. С. 511-515.
 - 11.Боньковська С. Художні особливості священного посуду другої пол. XIV - поч. XVIII ст. Формування основних типів, тектоніка, декор. *Народознавчі зошити*. 2000. № 3. С.487-507.
 - 12.Броньковська С. До генезису гуцульських нагрудних хрестів. *Українська хрестологія*. Львів, 1997. С. 31-36.
 - 13.Будзан А. Ф. Різьба по дереву в західних областях України. Київ, 1960. 88 с.
 - 14.Бушина Т. І. Декоративно-прикладне мистецтво Радянської Буковини. Київ : Мистецтво, 1986. С. 73-103.
 - 15.Возницький Б. Г. Проблема інспірацій у творчості Майстра Пінзеля та її вплив на львівську скульптуру другої половини XVIII ст. *Українське бароко та європейський контекст*. Київ: Наукова думка, 1991. С. 105-113.
 - 16.Возницький Б. Г. Микола Потоцький, староста Канівський, та його митці архітектор Бернард Меретин і сницар Іоанн Георгій Пензель. Львів: Центр Європи, 2005. 160 с.: 220 іл.
 - 17.Вуйцик В. Скульптор Іван Щуровський. *Записки НТШ. Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва*. Львів, 1998. Т. 236 (ССХХХVI). С. 408–416.
 - 18.Гелитович М. Царські врата українських іконостасів XVI століття. *Народознавчі зошити*. 1999. № 6. С. 850-858.

- 19.Герій О. Орнамент Софії Київської (генеза, типологія, художньо-функціональні особливості) : дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.06. Львівська академія мистецтв. Львів, 2003. 187 арк. : іл. + дод.
- 20.Герій О. Роль західноєвропейських орнаментальних гравюр у збагаченні репертуару мотивів української іконостасної різьби. *Буття у мистецтві: збірник наукових праць і матеріалів на пошану Степана Костюка з нагоди 80-річчя*. Львів : ЛНБ ім. В. Стефаника, 2007. С. 168-176.
- 21.Глушак Д. Д. Посібник з художньої обробки дерева, 2012. 301 с.
- 22.Гулей О. В., Мовчан Р. М. З історії поліхромної скульптури. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін»: науково-педагогічний журнал, №1(6), СумДПУ ім.А.С.Макаренка*, 2018. С. 136-139.
- 23.Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження / Петро Іванович Арсенич, Марта Іванівна Базак, Зоряна Євгенівна Болтарович та ін. Київ : Наукова думка, 1987. 472 с.
- 24.Драган М. Д. Українська декоративна різьба XVI-XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1970. 198 с.
- 25.Домашевський М. Мистецьке різьблення по дереву. *Історія Гуцульщини*. Чикаго-Львів, 1995. Т. 1. 501 с.
- 26.Дроздов Г.А. Збереження автентичності творів у реставраційному процесі. Декларації та реальність. Стан реставрації в Україні. Проблеми та шляхи їх вирішення : доповіді Першої всеукр. конф. реставраторів (Київ, 26-28 вересня 2006 р.). Нац. наук.-дослід. реставраційний центр України; Відп. за вип. С.О. Стрельнікова. Київ, 2006. 205 с.
- 27.Дундяк І. Процесійні ікони Західної України XVII-XIX ст. (походження, іконографічні та художні особливості) : дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.06. Львівська академія мистецтв. Львів, 2003. 174 арк.: іл. + дод.
- 28.Захарчук-Чугай Р. Родина Шкрібляків. *Альбом Раїса Володимирівна Захарчук-Чугай*. Київ : Мистецтво, 1979. 21 с.

29. Історія українського мистецтва: у 5 т. НАН України, І-90 ІМФЕ ім. М. Т. Рильського / голов. ред. Г. Скрипник, ред. т. Д. Степовик. Київ, 2011. Т. 3: Мистецтво другої половини XVI – XVIII століття. 1088 с.
30. Кара-Васильєва Т. В. Шедеври церковного шитва України (XII—XX століття). Київ : Інформаційновидавничий центр Української Православної Церкви, 2000. 95 с.
31. Клімашевський А. Облаштування інтер'єру дерев'яних церков західного Поділля та Покуття XVIII - поч. XX (проблема ансамблевості): дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.06. Львівська академія мистецтв. Львів, 2001. 168 арк. : іл. + дод. ; Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини: альбом / авт.-упоряд. О.А. Кратюк. Київ : Мистецтво, 1991. 208 с.
32. Кравич Д., Черепанова С. Джерела інспірацій скульптури бароко і рококо. *Українське мистецтво*: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів: У 3 ч. Ч. 3. Львів: Світ, 2005. С. 81-91.
33. Кравич Д. Українська скульптура періоду рококо. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва*. Львів, 1998. Т. 236 (CCXXXVI). С. 127-154.
34. Крізь патину часу. Відроджене минуле. *Каталог виставки відреставрованих творів декоративно-ужиткового мистецтва з музейних колекцій України* / упоряд. І. Мусатова. Київ: ННДРЦУ, 2005. 184 с.
35. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708 — 1709). Київ: Вид. центр «Просвіта»; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 160 с.
36. Кузик В. Стилiстичні ознаки різьблених виробів з дерева сакрального призначення на території Буковинської Гуцульщини. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2012. Т. 1. С. 230-239.
37. Курилич М. Гуцульський орнамент. Київ : ЛК Мейкер, УВЦ, 2001. 126 с.

38. Мистецтво XVII-XVIII століття. *Історія декоративного мистецтва України: у 5 томах* / ред. кол. другого тому: Ганна Скрипник, Тетяна Кара-Васильєва, Зінаїда Косицька, Адріана Вялець, Сергій Кролевець, Сергій Чайковський, Петро Гончар, Роман Чмелик, Тамара Василенко. Вінниця : Едельвейс і К, 2007. Т. 2. 490 с.
39. Мистецтво XIX століття. *Історія декоративного мистецтва України: у 5 т.* / ред. кол. третього тому: Ганна Скрипник, Тетяна Кара-Васильєва, Наталія Студенець, Адріана Вялець, Петро Гончар, Людмила Дяченко, Надія Капустіна, Ігор Кожан, Сергій Кролевець, Сергій Чайковський, Роман Чмелик, Катерина Фесик, Ольга Курчакова, Сергій Лаєвський, Ярослава Ткачук. Київ : ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2009. Т. 3. 516 с.
40. Моздир М. Візитаційні акти Перемиського деканату як джерело до історії української культури XVII-XVIII ст. (теки фонду М. Подолинського в архіві Національного Музею у Львові). *Народознавчі зошити*. 2003. Ч. 3-4. С. 588-621.
41. Моздир М. Ікони, рукописні та стародруковані книги як джерело до історії вивчення меблів XVI—XVII ст. *Українська культура: 3 нових досліджень: Збірник наукових статей на пошану Степана Петровича Павлюка з нагоди його 60-ліття*. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2007. С. 577-583.
42. Моздир М. Українська народна дерев'яна скульптура. Київ : Наукова думка, 1980. 186с.
43. Найден О.С. Орнамент українського народного розпису. *Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського*. Київ : Наукова думка, 1989. 136с.
44. Народне мистецтво та художні промисли XX століття. *Історія декоративного мистецтва України: у 5 т.* / ред. кол. четвертого тому: Ганна Скрипник, Тетяна Кара-Васильєва, Олена Клименко, Адріана

- Вялець, Петро Гончар, Людмила Дяченко, Надія Капустіна, Ігор Кожан, Сергій Чайковський, Роман Чмелик, Ольга Курчакова, Сергій Лаєвський. Київ : ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2009. Т. 4. 516 с.
45. Нельговський Ю. П. Скульптура та різьблення другої половини XVI – першої половини XVII ст. *Історія українського мистецтва в 6 т. Т. 2.: Мистецтво XIV— першої половини XVII ст.* Київ: АН УРСР. Голов. ред. укр. рад. енцикл. 1967. С. 118-156.
46. Одрехівський Р. В. Мистецтво різьблення по дереву в Галичині як феномен сакральної культури України (XIX – перша половина XX століття) : дис. на д-ра мистецтвознавства : 26.00.01. Київ, 2017. 592 с.
47. Одрехівський Р. Нове про творчість різьбяра Михайла Мацієвського (до питання встановлення авторства творів сакральної різьби по дереву у Північній Лемківщині). Народознавчі зошити. 2000. № 5. С. 940-943.
48. Одрехівський В. Сакральна різьба по дереву в Галичині XIX-першої половини XX століть: Історія та художні особливості. Львів : Афіша, 2006. 287 с.
49. Оляніна С. Кругла скульптура в контексті організації пластичного образу іконостаса доби бароко (друга половина XVII – XVIII ст.). *Культурологічна думка: Щорічник наук. пр.* Київ: Інститут культурології НАМ України, 2011. № 3. С. 132-149.
50. Откович Т. М. Особливості реставрації дерев'яної поліхромної скульптури XVII–XVIII ст. (із досвіду роботи Львівської філії ННДРЦ України). *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. 6–7 червня 2019 р.* Київ : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Асоціація реставраторів України, 2019. С. 301-309.
51. Православні культові споруди Буковини: Дерев'яні церкви та дзвіниці середини XIV - початку XX століть. Чернівці : Букрек, 2011. 188 с.

- 52.Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів : Свічадо, 2001. 160 с.
- 53.П'ятдесят п'ять дерев'яних храмів Закарпаття: Путівник. Київ : Грані-Т, 2007. 88 с.
- 54.Романів О. Гуцульські та покутські різьблені свічники-трійці XIX – першої половини XX ст. *Збірник Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові*. Т. ССXXX. Львів, 1995. С. 152-163.
- 55.Розвиток мистецтва скульптури в Західній Україні в другій половині XVII – XVIII ст. URL: <https://studfile.net/preview/7101252/page:21/> (Дата звернення: 08. 11. 2024).
- 56.Сидоренко В. Д. Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. Ін-т проблем сучасн. мист. НАМ України. Київ : Хімджест, 2010. Вип. 7. 512 с.
- 57.Сомик-Пономаренко Ірина. Методика золочення на полімент: історичні відомості та практичне застосування. Українська академія мистецтва: дослідницькі та наук.-метод. праці. Київ, 2009.Вип. 16. С. 87-95
- 58.Станкевич М. Є. Українське художнє дерево XVI-XX ст. Київ, 1995. 480 с.
- 59.Станкевич М. Автентичність мистецтва: Питання теорії пластичних мистецтв: Вибрані прац. Львів : Спілка критиків та істориків мистецтва, 2004. 189 с.
- 60.Станкевич М. Є. Українське художнє деревообробництво XVII-XX ст. Концепція декоративності. Історія. Типологія. Художні особливості; Ін-т народознав. НАН України. Львів, 1995.
- 61.Станкевич М. Українське художнє дерево XVI-XX ст. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2002. 479 с.
- 62.Тимків Б. М. Мистецтво України та діаспори: дереворізьба сакральна й ужиткова. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2009. 208 с.

- 63.Тимченко Т. Р. Використання цифрових технологій у дослідженнях та реставрації творів мистецтва. Сьомі Платонівські читання: тези доп. міжнар. наук. конф. Київ : Видавництво Людмила, 2020. С. 51.
- 64.Тимченко Т. Р. Ікона – музей: вузол протиріч. Роль музеїв у збереженні пам'яток сакрального мистецтва : матеріали наук.-практ. конф. Луганськ, 1999. 200 с.
- 65.Тимченко Т. Р. Київська школа реставрації станкового малярства (1920–1930 рр.). Пам'ятки України : історія та культура. 2001. № 4. С. 48–71. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=5838> (Дата звернення: 22. 10. 2024).
- 66.Тимченко Т. Р. Принципи освіти консерваторів-реставраторів у світлі кодексів професійної етики. Українська академія мистецтва, 2022. Вип. 31. С. 112–120.
- 67.Титов М. Ф. Визначення та опис стану збереженості станкового живопису: методичні рекомендації. Луганськ : Світлиця, 2007. 36 с.
- 68.Трегубов К.Ю., Макуха О.В. Історія мистецтв. Навч. Посіб. Част. 1. Полтава, 2015. 151 с.
- 69.Badde A., Browm E., Jean A. Dust on Bust. Dust on Plaster Surfaces:Focussing on the Portrait Busts in the Rococo Hall of the Duchess Anna Library in Weimar Northumbria University, 2009.
- 70.Dobrzański Maciej. Problematyka impregnacji struktur rzeźb drewnianych, polichromowanych, na przykładzie konserwacji fragmentu XVII-wiecznej, wielopostaciowej kompozycji rzeźbiarskiej ze św. Agnieszką z kaplicy św. Barbary w Bukownie. Prace magisterskie 2014-2015. Kraków : Wydawnictwo Akademii Sztuk Pięknych im. Jana Matejki, 2016. С. 108-113.
- 71.Kiilerich Bente Polychrome History' of Greek and Roman Sculpture Journal of Art Historiography Number 15, 2016. 18 с.
- 72.Pinna Daniela. Polychrome sculptures of medieval Italian monuments: Study of the binding media and pigments. *Microchemical Journal*, Volume 158, 2020.

73. Program prac konserwatorskich elementów wyposażenia kościoła pw. Podwyższenia krzyża świętego z Ryczowa (na terenie skansenu w Wygiełzowie-Lipowcu). Kraków, 2011. URL: <https://docplayer.pl/18019369-Program-prac-konserwatorskich-elementow-wyposazenia-kosciola-p-w-podwyzszenia-krzyza-swietego-z-ryczowa.html> (Дата звернення: 22. 10. 2024).
74. Strzałkowska Jolanta. Program prac konserwatorskich ołtarza Głównego w kościele filialnym Pw. Podwyższenia krzyża świętego w Szymocinie, 2016. URL: <https://docplayer.pl/107150344-Program-prac-konserwatorskich-oltarza-glownego-w-kosciele-filialnym-pw-podwyzszenia-krzyza-swietego-w-szymocinie.html> (Дата звернення: 22. 10. 2024).
75. The Role of Sculpture in Ancient Civilizations. URL: <https://archaeonova.com/details-3951000-the-role-of-sculpture-in-ancient-civilizations.html> (Дата звернення: 08. 11. 2024).
76. The Artistic Adventure of Mankind. Baroque Sculpture in Spain. URL: <https://arsartisticadventureofmankind.wordpress.com/2023/10/18/baroque-sculpture-in-spain/> (Дата звернення: 08. 11. 2024).
77. Waszkiewicz Agnieszka. Krusyfiks drewniany polichromowany z katedry p.w. św. Jana w Warszawie. Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich. 2015. URL: <https://docplayer.pl/25101475-Dokumentacja-prac-konserwatorskich-i-restauratorskich.html> (Дата звернення: 22. 10. 2024).
78. Żurek Anna. Programy prac konserwatorskich ołtarz główny kościoła pw. trójcy przynajświętszej w Tykocinie. URL: <https://docplayer.pl/27642159-Programy-prac-konserwatorskich-polichromii-sciennych-i-elementow-wyposazenia-kosciola-pw-trojcy-przenajswietszej-w-tykocinie.html> (Дата звернення: 22. 10. 2024).